

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ім. ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

КУЧЕРА Тетяна Михайлівна

ФІЛОСОФСЬКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ
ПРОЦЕСУ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ
НАЦІЙ І МІЖНАЦІОНАЛЬНИХ ВІДНОСИН

09.00.11 - соціальна філософія

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т
дисертації на здобуття вченого ступеня
кандидата філософських наук

Київ - 1993

00756853 (Y)

Дисертація в рукописі

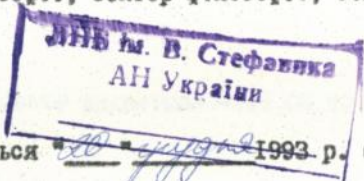
Робота виконана на кафедрі філософії Київського державного педагогічного інституту іноземних мов

Науковий керівник – доктор філософських наук, професор
Борис Павлович Шубняков

Офіційні опоненти:

1. доктор філософських наук Василь Григоровач Кремінь
2. кандидат філософських наук Володимир Андрійович Піддубний

Провідна організація – Інститут філософії АН України, відділ соціальної філософії, сектор філософії, соціології, етносу і нації.

Захист відбудеться 20 листопада 1993 р. о 14:00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д.01.01.04. при Київському університеті ім. Тараса Шевченка за адресою: 252601, м. Київ – 17, вул. Володимирська, 60.

З дисертацією можна ознайомитися в науковій бібліотеці Київського університету ім. Тараса Шевченка /вул. Володимирська, 58/.

Автореферат розіслано 19 листопада 1993 р.

Вчений секретар спеціалізованої вченої ради

проф. Скришка П.І.

Актуальність дослідження. Активізація демократичних процесів в останні роки існування СРСР з усією гостротою виявила глибину проблем у сфері розвитку націй та міжнаціональних відносин, довела необхідність науково обґрунтованого аналізу та рекомендацій по здійсненню національної політики, аргументованих прогнозів у даному питанні на сучасному етапі. Напруженість у міжнаціональних відносинах, яка позначалась вже у 80-ті роки, загострилась на початку 90-х років. У цілому ряді регіонів виникли затяжні міжнаціональні конфлікти. Почався спонтанний рух до децентралізації та суверенізації. Колишні уявлення про безпроблемність національних процесів виявились ілюзорними.

Сьогодні міжнаціональні відносини набули пріоритетного значення у внутрішній політиці незалежних держав. Відбуваються якісні зміни в системі міжнаціональних відносин, які орієнтуються на утвердження принципів гуманізму, справедливості, національного суверенітету та рівноправ'я. Усе це потребує ґрунтовного перегляду теоретичних та практичних досліджень в галузі міжнаціональних відносин.

Робоча гіпотеза дослідження будувалася на визнанні того факту, що сучасні процеси у міжнаціональних відносинах мають глибоке історичне та соціально-політичне коріння.

Національне питання завжди було непростим у політичному житті Російської імперії, а потім СРСР. Ця держава охоплювала нації з різним рівнем соціально-економічного та культурного розвитку, з різними традиціями та релігійними віруваннями, з сильними національними суперечностями.

Загострення національної проблеми у багатьох випадках зумовлене хибним методологічним підходом до визначення поняття нації.

Національне питання ускладнюється тим, що соціальні та політичні проблеми почали виходити на поверхню й нерідко одержують етнічне забарвлення.

Національні відносини - це процес, який має своє коріння, причинно-наслідкові зв'язки і знаходиться у постійному діалектичному розвитку. Коріння етнізації політичних проблем досить глибокі і свідчать про те, що міжнаціональні відносини - це складний суперечливий діалектичний процес. Вони не являють собою щось застигле і незмінне, а як і всі інші явища суспільного життя,

вказують впливу нових обставин та часу. І якщо зараз існує гостра напруженість у даній сфері, то необхідно виявити витoki загострення напруженості, розкрити деформації, спираючись при цьому на те позитивне, що було досягнуто у минулі роки.

Здійснення науково-обгрунтованої національної політики у сучасному суспільстві вимагає знання витоків своєрідності етнічних спільностей, воно неможливе без уважного вивчення специфічних інтересів націй, особливостей національної самосвідомості, психології, культури в цілому.

Найбільш повно національні особливості виявляються в духовному житті, яке є найважливішою сферою самовираження націй.

Завдання гармонізації міжнародних відносин вимагає ґрунтовного перегляду теоретичних та прикладних етносоціологічних досліджень, звільнення теорії та практики від догматизму і стереотипів, використання світового досвіду вирішення національного питання, розробки науково-обґрунтованих рекомендацій.

Тривалий час недооцінювалась потреба у науково обґрунтованому та виваженому регулюванні національних процесів. Ідеологія та практика національного будівництва, засоби управління національними процесами залишались практично незмінними з кінця 20-х років.

Саме на межі 20-30-х років склалась та підтримувалась протягом півстоліття орієнтація на одноманітність заходів щодо організації суспільно-економічного життя народів колишнього СРСР.

У працях суспільствознавців, присвячених розвитку етнічних спільностей, не розкривалась справжня роль наукового аналізу цих категорій, панувало сталінське визначення нації, мало уваги приділялось всебічному вивченню процесів та явищ у сфері міжнародних відносин. Виник розрив між словом та ділом, який породжував суспільну пасивність, невіру у гасла, що проголошувались.

Проблеми з'являлись швидше, ніж вирішувались. Однією з причин цього була атмосфера гальмування суспільно-теоретичного мислення. Реальний стан суспільства, діалектика етнічних процесів не стали об'єктом справжніх досліджень. Із теорії суспільствознавства були вилучені жива дискусія та творче мислення, а авторитарні оцінки та судження оголошувались як неваперечні істини, які підлягають лише коментуванню.

Теза про повне та остаточне вирішення національного пита-

ня привела до ігнорування суперечностей у сфері міжнаціональних відносин. По суті зміст діалектики міжнаціональних зв'язків обмежувався показом їх лише в позитивному плані. Це перешкоджало аналізу життєво важливих питань удосконалення форм та методів національного будівництва, виправданого співвідношення національного та загальнолюдського в практичній діяльності. Захоплення ідеєю інтернаціоналізації привело до визначення помилкового висновку про неминучість подолання національних відмінностей, про "злиття націй" тощо. Ці висновки базувалися на догматичному підході до питання вдосконалення національних відносин, визначення перспектив розвитку та взаємодії етнічних спільностей.

Слід відзначити, що з другої половини 50-х років посилюється увага вчених до проблем етногенезу, етнічної історії народів, широко розгорнулось вивчення етно-психологічних факторів національного розвитку.

З проблем теорії нації була розгорнута дискусія на сторінках журналів /"Вопроси філософії", "Вопроси історії", "Философские науки", "Советская этнография" та ін./, проводились наукові конференції, у тому числі і міжнародні, на яких розглядалися дискусійні питання теорії нації та міжнаціональних відносин.

Однак необхідної координації між етнографами, соціальними філософами та вченими, які займалися проблемами теорії націй та міжнаціональних відносин, не було. У багатьох працях цього періоду визнавалися офіційні стереотипи та положення про безпроблемність міжнаціональних відносин, всебічний розквіт націй та народностей, що не відповідає дійсності.

Внаслідок багато питань національного аспекту, піднятих етнографами /Арутюнян Л.М., Бромлей Ю.В., Дробижева Л.М., Губогло М.Н., Старовойтова Г.В., Тишков В.А. та інші/ опинились поза увагою. Разом з тим етнополітична ситуація в колишніх республіках загострювалась, тенденції її розвитку вимагали більш уважного ставлення до організації досліджень міжнаціональних відносин.

Останнім часом видано значну кількість праць з різних питань розвитку націй та міжнаціональних відносин. Велику увагу в них приділено дослідженню національної самосвідомості, культури та мови /Кущицький О., Малахов В.А., Полович М.В., Ря-

маренко Д.І., Скуратівський В.А./, причин загострення міжнаціональних відносин, проблем конфліктності між націями /Горюховський Ф.Я., Евтух В.Б., Йордан М.В., Михайлів В.А., Римаренко С.Д./, підходів до оновлення національно-державного устрою /Кремінський В.Г., Панібудьласка В.Ф., Піддубний В.А., Погорілко В.Ф., Шкляр Л.Є./, теорії етносу та нації /Кут О.Б., Попов Б.В./ тощо.

Разом з тим, сучасна тематика досліджень ще не в повній мірі відповідає вимогам повноцінного розвитку націй та міжнаціональних відносин. Залишається дискусійним визначення поняття нації, її співвідношення з іншими етнічними категоріями. При аналізі етнополітичної ситуації, вивченні міжнаціональних відносин все ще недостатньо враховується етнічна різноманітність, відмінності між народами, їх етнічні особливості, національні інтереси, прагнення до збереження своєї самобутності, особливостей культури, традицій, мови тощо.

Дисертація присвячена колу питань, які потребують, на наш погляд, додаткового дослідження.

Мета та завдання дослідження. Мета дисертації полягає у філософсько-методологічному аналізі процесу становлення та розвитку націй і міжнаціональних відносин, які займають чільне місце в науковому управлінні соціальними процесами, суспільно-політичній консолідації громадян незалежних держав.

В зв'язку з багатоплановістю проблем міжнаціональних відносин та заради поглиблення філософсько-методологічного аналізу її основних факторів автор обмежив дослідження вирішенням таких завдань:

- переглянути проблему типології етнічних спільностей, конкретизувати зміст таких філософських категорій, як плем'я, нація;
- запропонувати своє визначення нації;
- розкрити діалектику національного та загальнолюдського у процесі становлення та розвитку націй і міжнаціональних відносин;
- виробити конкретні пропозиції на подальше більш глибоке дослідження процесів розвитку націй та міжнаціональних відносин;
- з метою аналізу причин ускладнення національних відносин розглянути витоки теоретичних основ національної політики, її філософсько-методологічні та соціально-економічні передумови та особливості.

Наукова новизна та висноски на захист головної тези:

- піддано критичному переосмисленню традиційне поняття нації та міжнародних відносин, суб'єктивне трактування їх ролі у житті суспільства і пропонується таке визначення нації, яке обумовлене сучасною практикою та пошуками нових розробок питань національної політики;

- звернуто увагу на проблему типології етнічних спільностей. Пропонується виділяти два типи етнічних спільностей: плем'я - для первіснообщинного суспільства, нація - для державно-класового. Виділення народності як типу етнічної спільності позбавлене наукового обґрунтування;

- встановлюється, що спільність території та економічних зв'язків не є провідними ознаками нації. Вони мають безпосереднє відношення до діяльності держави, всього населення, що проживає в ній, а не однієї нації;

- показано, що етнічними ознаками особистості визначаються етнічна самосвідомість, мова і культура. Саме цими трьома ознаками треба користуватися на практиці для визначення національної належності людини;

- обґрунтовано, що в сучасних умовах зростання національної самосвідомості, як загальнодемократичної, загальнолюдської духовної цінності, з максимальною повнотою відповідає потребам суспільного прогресу;

- нетрадиційний підхід до вивчення діалектики національного та загальнолюдського. Якщо раніше перебільшувалось значення загальнолюдського, були спроби видати бажане за дійсне, то зараз необхідно всі теоретичні питання осмислювати через реальну взаємодію, виявлення суперечностей, через аналіз національних інтересів та факторів. Національне не може розвиватись без загальнолюдського. Загальнолюдське без національного не існує, оскільки воно засновується на ньому. Але це не просто накопичення матеріальних та інших цінностей усіх народів, а синтез вищих досягнень усієї цивілізації. Це діалектична єдність загального й особливого, цілого та частини.

Теоретичною та методологічною основою дисертації є діалектичне розуміння єдності світу в його різноманітності, що у повній мірі відноситься і до сфери націй та міжнародних відносин. Важливою методологічною підмогою при аналізі сучасного стану міжнародних відносин є теза про необхідність вивчати нації

в їх взаємодії, розвитку та перспективі.

Дослідження проблеми проводилось на філософсько-гносеологічних принципах та методах аналізу - об'єктивності, сходження від абстрактного до конкретного тощо. Вивчені та використані праці провідних філософів, істориків, етнографів, етносоціологів, політологів, юристів, які у тій чи іншій мірі займаються цією проблемою.

Теоретична та практична значимість дисертації полягає у тому, що на основі проведених досліджень вироблені рекомендації, теоретичні узагальнення та висновки, які сприятимуть правильному розумінню міжнародних відносин, більш глибокому з'ясуванню практичних завдань по вихованню почуття поваги до історико-культурних цінностей та національних традицій, дозволять об'єктивно інтерпретувати більш широке коло етнічних процесів. Матеріали дослідження можуть бути використані при читанні спеціального курсу з національного питання, створенні узагальнюючих праць по теорії соціально-політичних відносин, підготовці лекційного курсу і семінарських занять з політології, соціології, соціальної філософії, у діяльності громадських організацій, лекційно-просвітницькій роботі, для теоретичного обґрунтування стратегії державотворення України.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації доповідались на науково-практичних конференціях, конференціях молодих вчених, які проводились у КДПІМ з 1988 по 1991 роки, обговорені на засіданні проблемної групи кафедри філософії КДПІМ, відображені у статтях автора. Матеріали дисертації використовуються при читанні курсу соціології, соціальної філософії, політології.

Структура роботи. Дисертація складається із вступу, двох розділів, заключення, списку використаної літератури.

З М І С Т Р О Б О Т И

У вступі викладаються наведені вище вступні дані.

Розділ I. присвячений розкриттю сутності нації як етнічної форми спільності людей. Спочатку розглядається проблема типології етнічних спільностей, які за загальноприйнятим у науці поглядом діляться на три категорії: плем'я, народність,

нація.

Плем'я являє собою етнічну та соціальну єдність; воно було основною етнічною одиницею і в той же час поряд з родом та братрією – формою соціальної організації первіснообщинних суспільств. Єдність племені як соціального та етнічного утворення формувалась зв'язками, які були водночас етнічними та соціальними. Найголовнішими з цих зв'язків були кровноспоріднені стосунки. Вони визначали спільність походження членів племені, мовну та територіальну спільність і загальне ім'я. Єдність племені зберігалась доти, доки його члени визнавали свої спорідненість і навіть пам'ятали у кожному випадку ступінь цієї спорідненості.

Існують різні точки зору на проблему співвідношення категорій нація та народність. Хоч термін "народність" міцно закріпився в науковій літературі, чіткого визначення його так і не вироблено. Одні дослідники намагалися розрізнити нації і народності за кількістю ознак, їх значимість. Л.В.Черепнін, наприклад, відзначав, що "всі чотири ознаки нації в недорозвиненому вигляді властиві і народності". Аналогічного погляду – про зародження компонентів нації в процесі формування кожної народності дотримується Т.А.Єданко. Інші дослідники вважають, що народність відрізняється від нації не за кількістю ознак, а за їх якістю. З перетворенням народності в націю ці ознаки набувають нової якості / Т.Ю.Бурмистрова/. Треті – основною відмінною рисою народності вважають її малочисельність /А.Г.Агаєв/.

Звичайно під народністю розуміють спільність людей, яка ще не встигла сформуватися у націю. Виділення народності як типу етнічної спільності, таксономічно рівної з племенем та нацією, пояснюється, на наш погляд, своєрідним переплетенням декількох причин. По-перше, необхідність, виходячи з визначення нації як етнічної спільності періоду капіталізму і соціалізму, якось позначити етнічну спільність для періоду рабовласництва та феодалізму. По-друге, ототожнюючи по суті етнічну спільність з суспільством /державою/ та вважаючи, що кожний суспільно-економічний формації повинен відповідати свій тип етнічної спільності, наділити рабовласницьку та феодальну формації своїм типом етнічної спільності. По-третє, якось відокремити нації – великі за чисельністю, високорозвинені в соціально-економічному

відношенні та державно оформлені народи - від малочисельних етносів, які не мають своїх державності та економічної цілісності. Згадане членування також впливає з отожднення етнічної спільності з конкретно-історичним суспільством. Але незалежно від чисельності, економічної самостійності, наявності державності та інших умов, які характеризують суспільство, етнос є етносом. Народності - рабовласницькі, феодальні, капіталістичні та соціалістичні - як тип виділяються з родового поняття "етнічна спільність" і відмежовуються одна від одної не за етнічними ознаками, а за ознаками, які притаманні суспільству в цілому, а тому цей тип, як ми вважаємо, і не має права на існування.

Крім теоретичної безплідності протиставлення "націй" та "народностей", в практичному плані воно виявляється шкідливим, стимулюючим виникнення міжетнічних суперечностей та непорозумінь на рівні масової свідомості, коли частина рівноправних громадян країни вимушена відносити себе до етнічної спільності нежчої категорії, ніж більшість населення.

Коли відносять які-небудь етнічні спільності до народностей або до націй, то слушним має бути віднесення до нації, оскільки, якими б ознаками нація не наділялась, це поняття завжди має на увазі, що етнічна спільність вже сформувалась.

Виключаючи поняття "народність", ми тим самим уникаємо змішування власне-етнічних та соціально-економічних ознак, а також запобігаємо ризику суб'єктивного та бездоказового віднесення тієї чи іншої етнічної спільності до нації чи народності.

Вважаємо доцільним виділяти два типи етнічної спільності людей: плем'я і нація /народ/. Головна відмінність між ними полягає в тому, що плем'я існує в докласовому суспільстві, а нація - класовому. Розклад родових зв'язків та формування зв'язків економічних супроводжувалось поступовим відмиранням племені як типу етнічної спільності, покликаного до життя новими відносинами класового суспільства, коли одна і та ж національність виявляється включеною до різних етносів і держав. У племені етнічна самовизначення мало індивідуально-груповий характер, а члени нації співвідносять себе безпосередньо з етносом, тобто мають особисту свідомість.

Не є типом етнічної спільності і так звані національні гру-

Актуальність дослідження актуальності демократичних процесів
пи, які протиставляються націям і народностям. Національні групи,
украплені в інонаціональні компактні більшість /наприклад, укра-
їнці в Росії/ являють собою не окремий тип етнічної спільності,
а частину існуючої етнічної спільності /частину української на-
ції/.

У відносинах між націями необхідно виходити з принципу їх
абсолютної рівності. Народи рівноцінні, можуть розрізнятися лише
створені ними суспільства.

У другій частині розділу розглядаються філософсько-теорети-
чні основи визначення поняття нації.

Багато дослідників терміну "нація" /у відповідності з тим
чи іншим його трактуванням/ відмічали різні риси, які характер-
ні, на їх думку, для розглядуваних спільностей. При цьому часті-
ше акцентувалась увага на найбільш очевидних культурно-психоло-
гічних ознаках таких спільностей /дух, воля, самосвідомість, на-
ціональне почуття, психічний склад тощо/.

Початок культурної теорії нації поклали праці представника
австро-марксизму К.Реннера /Шпрінгера/, який вважав, що нація -
це союз людей, які однаково мислять і розмовляють на одній мові,
що це культурний союз.

Засновниками психологічної теорії нації були французький
філософ і історик XIX ст. Ернест Ренан та ідеолог австро-марк-
сизму Отто Бауер. Ренан стверджував, що нація - це дух, абстра-
гований принцип. Дві обставини породжують цей дух: перша - спі-
льне володіння спадкоємними спогадами; друга - дійсна згода, ба-
жання жити разом, бажання продовжувати існування спадщини. Отто
Бауер зводив сутність нації перед усім до спільності культури,
психології, характеру і розглядав її як сукупність людей, які
пов'язані спільністю характеру на ґрунті спільності долі.

Паралельно з психологічною та культурницькою теоріями нації
розроблялась історико-економічна теорія нації. Наприклад, ще у
середині XIX ст. італійський соціолог і правознавець П.Манчіні
серед ознак "нації" відмічав спільність території, походження,
мови, законів тощо. На початку століття німецький географ Кірх-
гоф вказував на економічні засади націй.

Засновником історико-економічної теорії нації вважається ві-
домий теоретик марксизму К.Каутський. Він відмічав, що головною
ознакою нації є спільна територія, що дісталась у спадкоємність

від предків. Мова, по необхідності, виробляється завжди у людей, мешкаючих в однакових умовах. До ознак нації К.Каутський також відносив спільність економічного життя та традицій. Але К.Каутський не абсолютизував вказані ознаки. Він вважав, що навіть при відсутності /втраті/ однієї чи кількох з них нація продовжує існувати.

Намагаючись дати "марксистське" визначення нації, Й.В.Сталін у 1912 р. об'єднав ряд ознак нації історико-економічної території - спільність мови, території, економічного життя з культурно-психологічними факторами - психічним складом, який виявляється в спільності культури, додавши, що ознак у нації може бути саме чотири, і що достатньо відсутності у неї хоч би однієї з ознак, щоб нація перестала бути нацією.

Започаткована в середині 60-х років на сторінках журналу "Вопросы истории" дискусія про поняття "нації" була викликана серйозним занепокоєнням ряду вчених щодо вірності сталінського визначення цього поняття. У ході її висловлювались думки про недоліки цього визначення, висувались пропозиції про його удосконалення. Інтерес до вказаної проблеми проявлявся і в публікаціях наступних років /роботи С.О.Арутюнова, Ю.В.Бромлея, Л.М.Гумільова, В.І.Козлова, Л.П.Лашука, М.М.Чебоксарова та ін./ Були висловлені різні нові ідеї. Разом з тим досі панівне положення займає відоме визначення нації з обов'язковою наявністю чотирьох ознак: стійкої спільності економічних зв'язків, території, мови, культурно-психологічних особливостей.

В дійсності це не так, оскільки спільність території та спільність економічних зв'язків не можуть бути визнані провідними ознаками нації.

Територіальна спільність у якості ознаки нації по своїй суті означає, що все народонаселення даної нації проживає на єдиній території; кожна нація має свою споконвічну і тільки їй приналежну територію. Висловлювалася навіть думка, що найкращим засобом вирішення національних проблем є розмежування націй за національними державами /К.Каутський/.

Безперечно, поява національної держави суттєво підвищує життєстійкість нації. Однак не у всіх випадках вдається одержати національну державність. У сучасному світі представники

однієї нації живуть не тільки у межах однієї держави, але і на території кількох суміжних держав. Більше того, частини одного народу можуть опинитись у віддалених один від одного районах. Отже, слід чітко розмежовувати територіальну цілісність як умову виникнення етносу та як фактор його існування.

Спільність території - неодмінна умова виникнення нації і одна із умов її функціонування. Але з цього не можна робити висновок про необхідність включення територіальної спільності до числа ознак нації. Порушення спільності території - акт одноразовий і не спричиняє автоматично до зникнення самої нації /не дивлячись на входження в минулому українських земель до складу різних держав, українці, як і поляки після розподілу Польщі, зберегли свідомість про свою єдність/.

У багатонаціональних державах спроби запровадити адміністративний поділ за етнічними межами настановились на значні труднощі через повсюдне зростання змішання людей різних національностей. Кордони між державними утвореннями, в деякій мірі складувалися випадково, вони ніколи не могли співпадати з межами проживання представників етнічних спільностей. Більше того, деякі народи віками проявляли спільно і в силу своєї господарсько-культурної специфіки по-різному використовували ресурси однієї й тієї ж території, інші ж нації виявлялись розкиданими по території держав або взагалі розділені державними кордонами.

Якби поняття нації вимовлявалось "спільність території", то всі частини нації, які розселені на етнічних територіях інших націй /наприклад, українці у Казакстані, Канаді, Австралії, вірмени в Росії, Сирії, США та ін./, доведлося б виключити з числа націй.

Спільність економічних зв'язків безумовно є історичною умовою виникнення та розвитку нації. Але навіть на докапіталістичній стадії спільність господарських зв'язків була скоріше властивою іншим утворенням - общинам, вотчинам, феодальним державам, і тільки етнічна однорідність останніх. /і то не завжди/ дозволяла перенести цю властивість і на етноси. Економічні зв'язки об'єднують у процесі виробництва не членів

етносу, а членів конкретного історичного суспільства. При цьому, у будь-якій державі економічні зв'язки охоплюють усі етнічні спільності, що входять до неї. Економікою може володіти держава, регіон, суспільство, але не етнос. Економічна спільність визначається не національними, а політичними кордонами. Етнічна та економічна спільності можуть співпадати, але можуть і не співпадати, оскільки зв'язок між ними має опосередкований характер і проявляється головним чином через державну спільність. У національно однорідній державі всі ці спільності дійсно співпадають, посилюючи одна одну.

Про спільність господарських зв'язків сучасних розвинувтих народів як надієтворючій ознаці говорити практично неможливо, так як у них лише близько третини громадян зайняті виробничою діяльністю. У багатьох народів зовнішні господарські зв'язки значно переважають над внутрішніми. Є народи, які взагалі не володіють внутрішнім господарським комплексом. Їх головним джерелом життєзабезпечення може бути, наприклад, обслуговування світової науки та виробництво інформації, комерційний туризм, продаж рекреаційних послуг або фінансове посередництво.

Економічні зв'язки формують суспільство, для якого байдука етнічна належність людей, що вступають у виробничі відносини, в економічні стосунки. Тому виділяти типи етнічної спільності за економічною ознакою неправомірно.

Далі розглядаються характерні ознаки, які визначають сутність нації: спільність мови, культури, самосвідомість.

Спільність мови - одна з головних ознак нації. Мова диференціює даний етнос по відношенню до інших, виконує функцію внутрішнього етнічного об'єднання людей. Мова в значній мірі виконує роль етнічного символу, сприяє формуванню та виявленню національних особливостей психології, національних почуттів, національної самосвідомості. За допомогою мови людина пізнає світ, своє минуле та сучасне, причому, значно скорочує шлях пізнання, використовуючи досвід попередніх поколінь, зафіксований у словах, поняттях, термінах. У мові немінуче відбуваються процеси національного розвитку, тому що розвиток мови

нерозривно пов'язаний з історією суспільства. Мова, відображаючи через свій світ словниковий склад, коло інтересів своїх носіїв та ступінь пізнання ними закономірностей об'єктивної дійсності, різні спеціалізовані сфери діяльності і т.п., дає незвичайно багатий, різнобічний світ понять і термінів. У мові кожного народу існують тисячі слів, точних еквівалентів до яких немає в інших мовах. Вони означають такі своєрідні знаряддя і засоби виробництва, предмети побуту, культури, які наявні лише у даного народу, а також особливості його господарської діяльності, клімату, географічних умов існування, історичної долі тощо.

Мова складається не тільки із слів. Кожна мова багата на фразеологічні звороти, неповторні мовні комплекси, які властиві тільки даній мові. Національні, наприклад, фонетика, граматики, словниковий склад, синтаксис.

Деякі народи розмовляють однією мовою /англійці та американці, іспанці та аргентинці/, але це не дає підстав виходити мову з числа істотних ознак нації. Звертає на себе увагу та обставина, що коли однією мовою розмовляють різні нації, то сама мова зазнає деяких змін під впливом інших національних ознак. Як правило, кожний народ вносить в мову свою специфіку. Вона може полягати в іншому алфавіті, правописі, в фонетичі, лексиці, в специфічних зворотах та фразеологічних сполученнях.

Любов до рідної мови пояснюється тим, що вона дозволяє людині усвідомити свою суть, особливості етносу, до якого вона належить. Тому вирішення питання про національні мови складає суттєвий елемент національної політики.

Кожному народові притаманна спільність культури, яку він створив під впливом різних соціально-історичних та природно-географічних умов свого розвитку. Національна культура являє собою характерну лише для даної культури сукупність поглядів, ідей, уявлень, ставлення людей до природи та один до одного. Така стійка сукупність надає національній культурі значення цілісного утворення, здатного постійно самоорганізовуватися та відтворюватися і перебувати одночасно в живому контакті з іншими культурами. Національна своєрідність

культури реалізується в різних сферах - мистецтві, літературі, науці та освіті, психології поведінки, у спілкуванні, побуті тощо. Діалектика розвитку культури будь-якого народу включає, з одного боку, успадкування та використання культурних цінностей, а з другого - критичне освоення та переосмислення даної спадщини. Заперечення застарілих компонентів культури призводить до заміни їх іншими, що відповідають новим умовам.

Культура та мова будь-якого народу змінюється, але етнічну спільність складають люди, які користуються однією мовою та мають спільні елементи культури. Мова і культура, наприклад, українців поповнюється в своєму розвитку, але при цьому вони завжди залишаються українською мовою та українською культурою.

Національна своєрідність культури в значній мірі поєднана з особливостями психології нації і зумовлена ними. Специфіка навколишніх явищ впливає на спосіб сприйняття зовнішнього світу націй, своєрідність її психічного складу та національних почуттів. Одним з головних елементів національної психології є характер, як стійка сукупність психічних властивостей нації, що сформувалась протягом її історичного розвитку. Специфіка характеру того чи іншого народу полягає не в унікальності цих рис, які є загальнолюдськими, а в неповторності сполучення характерологічних особливостей даного народу, інтенсивності їх прояву.

Нація реально виявляє себе лише у тому випадку, коли в її членів розвинута національна самосвідомість - усвідомлення людиною самої себе, виділення себе з певного кола об'єктів. Ця властивість не існує сама по собі, але проявляється лише у співставленні з іншими націями.

Найважливіше методологічне значення для вивчення національної самосвідомості має теза про визначальну роль суспільного буття по відношенню до суспільної свідомості. Національна самосвідомість формується лише при досягненні суспільством певного рівня розвитку соціального та культурного життя, а також наявності міжнаціонального спілкування. Специфічним аспектом національної самосвідомості є усвідомлення нацією своєї історії, спільності походження, історичної долі.

Етнічна самосвідомість - це усвідомлення людиною своєї належності до певної спільності людей, які розмовляють тією ж мовою та мають однакові з нею загальні риси культури.

Національна самосвідомість - поняття соціально-культурне, з нею не народжуються, її набувають у ході виховання та соціалізації особистості.

Етнічна самосвідомість з'являється першою з виникненням нової етнічної спільності і зникає останньою при асиміляції. Як правило, людина, яка втратила свою мову і культуру, не усвідомлює належності до свого етносу. Зміна етнічної самосвідомості означає завершення процесу асиміляції.

Підсумовуючи все вищесказане ми пропонуємо таке визначення:

Термін нація як філософська категорія вживається для позначення відносно стійкої спільності людей, об'єднаних спільністю мови, культури, психічного складу та етнічної самосвідомості, фіксованою в самоназві /етнонімі/.

Розділ II присвячений діалектиці соціального та національного у суспільному розвитку. У цьому плані розглядається проблема взаємозв'язку загальнолюдського та національного в процесі становлення та розвитку нації.

На сучасному етапі суспільного розвитку на авансцені філософського аналізу опинилась категорія загальнолюдського. Нинішня криза в міжнаціональних відносинах у значній мірі зумовлена тим, що в національній політиці недостатньо враховувалась діалектика соціальних та національних процесів. Теза про пріоритет загальнолюдських цінностей над національними непереконлива і в практичному житті може призвести до негативних наслідків.

Нація - частина людства, а з втратою частини може зникнути і ціле. З другого боку, заради інтересів частини не варто ризикувати й інтересами цілого, наполягати на пріоритетності національного над загальнолюдським. Валежить дотримуватися принципу діалектичної єдності у співвідношенні загальнолюдського і національного, добиватись їх всебічного урахування та органічного поєднання. Національне та загальнолюдське взаємопроникають одне в одне; кожне з них є умовою існування другого, і водночас є запереченням цього другого. Взаємоперехід протилежностей слугує джерелом саморозвитку нації, відтворюючи діалектичне протиріччя на новому рівні розвитку. Загальнолюдське

виявляється через національне, а все прогресивне та передове в національному входить до змісту загальнолюдського. Розрив національного з загальнолюдським є згубним для обох начал. Загальнолюдське не може розвиватися інакше, ніж на національному ґрунті. У протилежному разі воно набуває асиміляторського, антинародного характеру.

Визначається характер взаємодії національно особливого і загальнолюдського у сфері культури. Кожний народ, використовуючи досягнення культури інших народів, вносить свою частку у загальну скарбницю світової культури. Множинність національних культур, їх взаємозв'язок та взаємозбагачення є тим творчим потенціалом, який дозволяє людству в цілому та його окремим частинам успішно розвиватися. Національна культура - нерозривна єдність загальнолюдського і національно самобутнього. При цьому, національне неповно входить до загальнолюдського, національне багатше загальнолюдського своєю національною специфічністю, неповторністю. Інтереси людей, їх взаємовідносини визначають характер, ідейну та соціальну скерованість, зміст духовного життя кожного народу. Своєрідність же цих умов, національні особливості життя, мови та психічного складу визначають національну форму духовного життя. Національна своєрідність певної культури виявляється лише у контексті людської культури взагалі, у діалозі даної культури з іншими.

У розвитку кожного народу виявляються дві тенденції: з одного боку - прагнення до захисту національної ідентичності, а з другого - прагнення до міжнародного спілкування та культурного обміну. Порушення умов нормального функціонування цих двох тенденцій дестабілізує розвиток міжнародних відносин. За часів культу особи та застоїв допускалася методологічна помилка, яка полягала у перебільшенні загального та припиненні національно особливого, коли національний нігілізм виправдовувався хибною тезою про складання "нової спільності людей - радянського народу", а гуманізм людських відносин поступався місцем перед пріоритетом класової боротьби.

Своєрідність національних культур яскраво розкриває найважливіший їх елемент - мова. Вільний розвиток національних мов є необхідною умовою не лише реалізації їх рівноправ'я; тільки користуючись рідною мовою нації можуть досягти найвищого рівня сво-

го культурного розвитку і створити нові культурні цінності.

Людина, яка не знає своєї рідної мови, культури, найчастіше не виявляє поваги та інтересу до культури та мови інших націй.

Взаємозв'язок загальнолюдського та національного особливо виявляється у національній самосвідомості. Національна самоідентифікація - загальнолюдське явище. Але це почуття належності до етнічної спільності може бути різної інтенсивності, від сили його прояву залежить соціальний ефект самосвідомості. Воно може стимулювати національні конфлікти, навіть соціально-визвольні рухи, або знаходити шляхи гуманного вираження національних почуттів. Емоціональний елемент національної самосвідомості активізує її пізнавальний бік - посилення інтересу до історичного минулого, культурних цінностей своєї нації.

У другій частині розділу розглядається проблема розвитку міжнаціональних відносин як відображення цілісності та суперечливості сучасного суспільства.

Складність вивчення та розв'язання суперечностей у міжнаціональних відносинах полягає в тому, що вони діалектично взаємопов'язані з протиріччями інших суспільних процесів - соціального, політичного, демографічного, міграційного та духовного характеру. Якщо вони не деформовані, то і національний фактор не нагадує про себе в негативному плані. У протилежному ж разі він не тільки проявляється дуже хворобливо, але й стає самодостатнім.

Сучасна етнічна ситуація, яка одержала в літературі назву "етнічного ренесансу", характеризується двома суперечливими тенденціями: збільшенням відмін в матеріальному та духовному житті народів світу та різким зростанням ролі етнічної самосвідомості в різних сферах людської життєдіяльності. Ці дві протилежні тенденції взаємобумовлюють та разом з тим заперечують одна одну, становлячи внутрішнє джерело етносоціального розвитку.

Головні причини етнічного відродження, як глобального явища, полягають, по-перше, у прагненні усунути несправедливості, які накопичувались протягом багатьох років (скупання колоніальних імперій, позбавитись дискримінації іммігрантських, расових та етнорелігійних груп в багатонаціональних державах, а по-друге, в реакції етнокультурних спільностей на деякі об'єктивні процеси, які пов'язані з національно-етнічним прогресом, урбанізацією,

інтернаціоналізацією сфер матеріальної культури та побуту.

Етнічний ренесанс у країнах колишнього СРСР - це передусім реакція на політику національної уніфікації, адміністративне "підстьобування" тенденції зближення націй. Починаючи з середини 30-х років заохочувалось нігілістичне ставлення до національного, вульгаризувалось уявлення про суть інтернаціонального та співвідношення з національним; проводився курс на спрощення національної структури країни, ігнорувалось існування цілого ряду народів; насильницька депортація багатьох народів у східні райони колишнього СРСР; перекоси в розміщенні продуктивних сил і господарській спеціалізації окремих націй; порушення етнодемографічної стабільності в зв'язку з надмірною міграцією ішомовного, переважно російського, населення до ряду колишніх республік. В результаті виникла суперечність між національно-специфічними рисами народів та процесами інтеграції, що відбувається в умовах ІТР.

Фактори, які визначають виникнення та існування негативних явищ у найбільш широкому плані можна поділити на базисні та надбудовні.

Визначаючи важливість як перших, так і других, всеж-таки не можна не відмітити визначальну роль явищ базисного порядку. Як правило, вони лежать в основі найбільш виразних негативних явищ, які створюють конфліктні ситуації. Це: порушення принципів взаємовигідного економічного співробітництва; незадовільний стан економічної сфери життя; порушення процесів виробництва, розподілу, обміну та споживання матеріальних благ; нерозвиненість інфраструктури; нестача житла, дитячих садків тощо.

Суттєву роль відіграють порушення кадрової політики, які виникають у процесі виробництва та управління. Слід перш за все зняти надмірну політизацію національних відносин, якщо національна проблема стала об'єктом політичних маніпуляцій кар'єристів у їх боротьбі за владу.

До цього додаються фактори надбудовного характеру, такі, як бурхливе зростання національної самосвідомості, історична пам'ять, колишні помилки та прорахунки у регулюванні міжнародних та національних відносин, а також потреба збереження та розвитку національних почуттів і національно-специфічних моментів в організації суспільного життя.

Переплітаючись, живлячи один одного, фактори базисного та надбудовного порядку створюють той ґрунт, на якому виникають негативні явища в міжнаціональних відносинах. Останні через тривале збереження причинно-наслідкових зв'язків здатні відтворюватися в суспільному китті.

Усунення умов, які сприяють виникненню негативних явищ, як правило, перешкоджає відтворенню негативного в практиці міжнаціональних відносин.

У закінченні відзначається, що існування нації не пов'язане з необхідністю національної державності, оскільки наявність своєї держави не відноситься до ознак нації. Всі народи за міжнародними законами розглядаються як носії національного суверенітету - в розумінні сукупності прав на своє існування, свою національну самобутність, оптимальні умови для розвитку з урахуванням своїх національних інтересів і інтересів інших націй. Політика будь-якої демократичної держави повинна слугувати інтересам усіх націй, які проживають на даній території.

Різноманітність умов національного існування не дозволяє знайти єдине рішення, яке відповідає інтересам усіх націй, за виключенням одного універсального принципу: кожна нація повинна одержати можливість для збереження та розвитку своєї мови та культури незалежно від місця проживання.

Основні положення дисертації відображено в статтях:

1. Інтернаціонально-патриотическое воспитание в условиях демократизации и гласности // Углубление социалистической демократии и подготовка учителя средней школы. - Киев, КДПИИМ, 1989, С. 87-91.
2. Проблеми розвитку національних відносин // Методологічні основи розвитку пізнання та суспільно-історичної практики. - Київ, КДПІІМ, 1991, С. 56-59.
3. Мова. Суспільство. Особистість./у співавторстві/ //Філософські засади науки про мову. - /у друку/.

Підписано до друку 11 жовтня 1993 р.
Умов. друк. л. 1,0 Уч.-видаєн. л. 1,0
Тираж 100 прим. Замовлення № 124

Ротапінтна ділньиця ВКФ "Ківпром"

105/20 10

AB 29.00

AB 29.001